

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЗИЁДУЛЛА МУҚИМОВ

АМИР ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

(Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот)

*Алишер Навоий номидаги
Самарқанд Давлат университети
Илмий кенгашининг қарорига
мувофиқ нашр этилмоқда.*

САМАРҚАНД - 2008

УДК: 34:9 (575.1)

М-95

Зиёдулла Муқимов. Амир Темур тузуклари (тарихий-ҳуқуқий тадқиқот). Иккинчи тўлдирилган нашри. – Самарқанд: СамДУ, 2008. – 131 бет.

ББК: 67.3

Ушбу тадқиқотда буюк давлат арбоби, машҳур аскарбоши, Ватанимизда мўъуллар ҳукмронлигига барҳам бериб, марказлашган давлат барпо этиб, унга қонунлар берган – Амир Темурбекнинг Тузуклари ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатдан тадқиқ этилади. Унда улкан ҳоқонлик доирасида амалда бўлган тўралар (одатлар), тузуклар ва уларнинг аҳамияти, асосий белгилари, жумладан, Тузукларга кўра, ижтимоий-сиёсий тузум, давлатни бошқаришнинг асосий қоидалари, мулк, меҳнат, солиқ, ҳарбий ва жиноят ҳамда суд ҳуқуқи қоидалари, уларнинг асосий белгилари ёритиб берилган.

Китоб ҳуқуқшунослик факультети талабалари, магистрантлари, ўқитувчи ва тадқиқотчилар ҳамда давлат ва ҳуқуқ тарихи билан қизиққан барча китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

А.Х. САИДОВ,
юридик фанлар доктори,
профессор

Тақризчилар:

Ҳ.Б.БОБОЕВ,
юридик фанлар доктори,
профессор,

М.М.ҚЎЛДОШЕВ,
юридик фанлар номзоди,
доцент

© Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети, 2008

	МУНДАРИЖА
СЎЗ БОШИ	4
БИРИНЧИ БОБ. МАРКАЗЛАШГАН АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА «ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ» НИНГ ЯРАТИЛИШИ	
1.1. Марказлашган Амир Темур давлатининг ташкил топиши...	13
1.2. Амир Темурнинг давлат-ҳуқуқий қарашлари.....	25
1.3. «Темур тузуклари», унинг яратилиши ва ўрганилиши.....	33
1.4. Ҳуқуқ манбалари тизимида «Тузуклар»нинг ўрни.....	52
ИККИНЧИ БОБ. «ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ»ДА ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ МАСАЛАЛАРИ	
2.1. Давлат ва давлат бошлиғи тўғрисидаги қоидалар.....	61
2.2. Давлат бошқаруви ва давлат хизмати	76
2.3. Ҳуқуқ ва қонунчилик ҳамда ҳуқуқ-тартибот ҳақидаги қоидалар.....	84
2.4. Ҳарбий-ҳуқуқий масалалар.....	100
2.5. «Тузуклар»да ўзбеклар масаласи.....	107
ХУЛОСА	116
ИЗОҲЛАР	122
Фойдаланилган адабиётлар	124

СЎЗ БОШИ

Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилиги, маънавияти ўзининг салоҳияти, мазмуни, тарбиявий кучи ва таъсири билан халқимиз тарихида алоҳида ўрин тутади. Шунинг учун ҳам Президентимиз қайд этганларидек, «...бизнинг тарихимизда Амир Темурдек улуғ сиймо бор экан, унинг қолдирган мероси, панду ўғитлари бугунги ҳаётимизга ҳамоҳанг экан, олдимизда турган бугунги муаммоларни ечишда бизга қўл келаётган экан, бизнинг бу меросни ўрганмасдан, таърифламасдан, тарғибот қилмасдан ҳаққимиз йўқ».¹

Ўзбекистон ўзининг давлат мустақиллигига эришгач, унинг бир неча минг йиллик ижтимоий-сиёсий тарихини ҳар тарафлама ўрганиш учун кенг имкониятлар яратилди. Айниқса, марказлашган Амир Темур салтанати, унинг ўзбек давлатчилиги ва маданиятини ривожлантиришдаги ўрни масалаларига ойдинлик киритилиб, тарихчи, шарқшунос олимларимиз кўплаб биринчи манба аҳамиятидаги асарларни ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирдилар.

Давлатимизнинг сиёсати ва халқимиз хоҳиш-иродасига асосланган Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 29 декабрда «Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори, 1995 йил 26 декабрда эса Президентимизнинг «1996 йилни Амир Темур йили деб эълон қилиш тўғрисида»ги фармонлари қабул қилинди. 1996 йил мартда «Темурийлар тарихи» давлат музейини ташкил қилиш хусусида, «Амир Темур» орденини таъсис этиш тўғрисида фармонлар чиқди. ЮНЕСКО қарори асосида Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги бутун дунёда кенг нишонланди. 1996 йил апрелида шу ташкилотнинг Париждаги бош қароргоҳида «Темурийлар даврида фан, маданият ва таълим равнақи» мавзуида илмий конференция ўтказилиб, Буюк давлат арбобининг тарихдаги ўрнига юксак баҳо берилди. «Амир Темур жаҳон тарихида қудратли ва гуллаб-яшнаган давлат барпо этган буюк саркарда ва давлат арбоби сифатидагина мавқеи тутмайди.

¹ Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз. Қаранг: Маънавий юксалиш йўлида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998, 414-б.

У ўз пойтахти бўлмиш Самарқандни ер юзининг чинакам маданий ва илмий марказларидан бирига айлантирди. Бу улуг зот қурдирган меъморчилик ва халқ санъатининг жавоҳирлари янглиғ бугунгача қад кўтариб турган осори атиқалар шаҳар ва кишлоқларимиз кўркига кўрк қўшиб келяпти.

Сохибқирон замонасининг ажойиб дипломати, давлатлар ўртасида дўстона муносабатлар ўрнатилиши ва иқтисодий алоқалар ривожланишининг тарафдори сифатида ҳам машҳур эди. У олимлар ва ҳокимлар, меъморлар ва шоирларнинг буюк ҳомийси янглиғ донг чиқарган».²

Давлат мустақиллигига эришиб, бугунги кунда демократик-ҳуқуқий давлат қураётган халқимиз Ватанимиз тарихида ҳуқуқий давлат ҳақидаги тасаввур ва қарашларнинг юзага келиши ҳамда ривожланиши, унинг юридик манбалари, дунёвий ҳуқуқ ва қонунчилик масалаларини ҳам билишни истайди, албатта. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, Темур тузукларини тарихий-ҳуқуқий тадқиқ этиш алоҳида долзарблик касб этади. Зеро, ўтмиш меросимиз, унинг бой давлатчилик ва ҳуқуқий асослари, хусусан, Амир Темур даврида давлат ва ҳуқуқ борасида қўлланилган адолатли тамойиллар бугунги кунда мустақиллигимизга ҳам хизмат қилиб, шахснинг юксак сиёсий, ахлоқий ва ҳуқуқий маданиятини шакллантиришда кўмаклашмоқда.

Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини ёритувчи асосий тарихий манбалар бениҳоя кўп ва хилма-хил бўлиб, бу унинг номи, жаҳон тарихидаги роли беқиёс эканлиги ва ғоят машҳурлигидан далолат беради. Бу масалаларга оид манбаларнинг илмий таҳлили жамиятшунос олимларимиз асарларида, айниқса, ўзбек, рус, инглиз тилларида нашр этилган «Амир Темур жаҳон тарихида» номли фундаментал тадқиқотда батафсил берилган. Ушбу тадқиқотда мазкур мавзу бўйича жаҳоннинг турли тилларида нашр этилган адабиётлар рўйхати ҳам келтирилган³,

² «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзусидаги халқаро конференция тезислари тўпламига ёзилган сўз боши. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996, 4-б.

³ Амир Темур жаҳон тарихида. БМТ. ЮНЕСКО. – Париж, 1996, 119-128, 256-293-б.

шунингдек, Амир Темур, Темурийлар давлати, унинг ташкил топиши масалаларига бағишланган, чет элларда ва Республикамизда олиб борилган тадқиқотларнинг илмий таҳлили ҳам бир қатор олимларимизнинг китобларида ёритилган.

«Темур тузуклари» илмий жамоатчиликни 600 йил мобайнида қизиқтириб келмоқда. Албатта, ушбу даврда яратилган адабиётлар жуда кўп⁴, мавжуд адабиётларни агар яратилиш саналарига кўра тасниф этсак, уч даврни ажратиб кўрсатса бўлади: 1) тузуклар бўйича 1917 йилгача олиб борилган тадқиқотлар; 2) шўролар даврида ёзилган асарлар; 3) мустақиллик даврида яратилган илмий изланишлар.

Жумладан, XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзининг сиёсий-иқтисодий манфаатларидан келиб чиқиб, Туркистонни ўз таъсир доирасига олган, ўлкада мустамлакачилик режимини ўрнатган мустамлакачи маъмурлар Туркистоннинг бой маънавий-ҳуқуқий меросига дуч келдилар ва бу меросни ўзида акс эттирган баъзи асарлар, жумладан, «Темур тузуклари» ўша даврдаёқ рус тилига таржима этилди ва илмий жамоатчиликка таништирилди.⁵ Ўша даврдаги рус олимларидан бири Д.И.Логофет «Тузуклар»ни ўрганиб ва унга юксак баҳо бериб: «Туркистонда ҳуқуқий давлат ва Конституцион Кодекс Европадан 500-400 йиллар олдин вужудга келган», деган фикрни илгари суради.⁶ Баъзи рус олимлари эса «Темур тузуклари»га паст назар билан қараб, унинг муаллифи Амир Темур эканлигига, ҳатто, шубҳа билдирганлар. Ана шулардан биринчиси – таниқли шарқшунос олим В.В.Бартольд ўзининг 1918 йилда нашр эттирган дастлаб «Улуғбек ва унинг даври» асарида⁷, шунингдек, кейинчалик 1928 йилда чоп этилган «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» номли мақоласида ушбу фикрни олға суриб ва ривожлантириб, «Темур

⁴ «Тузукларнинг таржималари, турли йиллардаги нашрлари ҳақида, Амир Темур жаҳон тарихида». – Париж, 1996, 119-144-б.

⁵ Автобиография Тамерлана. Перев. с тюркского Н.Лыкошина. – Ташкент, 1894. Уложения Тимура. Под редакцией Н.Остроумова. – Казань. 1894.

⁶ Логофет Д.И. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – Санкт-Петербург, 1909. – С.340.

⁷ Бартольд В.В. Улугбек и его время. Соч. Т.И. ч.2. – Москва, 1964. – С.38.

тузуклари» XVII асрда Ҳиндистонда битилган асар деган фикрни илгари суради.⁸

В.В. Бартольднинг ушбу фикрлари ўша даврдаги ҳукмрон сиёсатга ҳамоҳанг айтилганлиги яққол кўриниб турибди. Бундай ёндашишлар асосида туркий халқларнинг қадимий давлатчиликка эга бўлганлиги, унинг ўзига хос ҳуқуқий манбалари ҳамда уларни яратиш анъаналари мавжуд бўлганлигини камситиб кўрсатиш ниятлари ётади. Бундай фикрлар давлат ва ҳуқуқ тарихи билан шуғулланувчи рус ва собиқ совет олимлари ўртасида ҳам ўз самарасини берган. Собиқ советлар давлати ва ҳуқуқи тарихининг (тўғрироғи, Россия) биринчи дарслик китобини ёзган С.В.Юшков «Темур тузуклари»дек ҳуқуқ манбаини кўрмасликка олиб, Ўрта Осиё халқларининг ҳуқуқий манбалари фақат «Қуръон ва унга берилган шарҳлар ҳамда «Ҳидоя» дангина иборат», деган хато фикрнинг шаклланишга олиб келди.⁹ Ушбу фикр тарихий-ҳуқуқий фанларда 90-йилларгача ҳукмрон бўлиб қолди. «Правда Востока» газетасининг хабар беришича, 1930 йилларда «Темур тузуклари»ни ўрганиш ва унинг барча таҳрирларини тўплаш мақсадида, ҳуқуқшунослардан иборат махсус гуруҳ ҳам тузилган. «Ўзбекистон ҳуқуқи ва совет қурилиши илмий тадқиқот институти қошида ташкил қилинган бу гуруҳ Тузукларнинг ўзбекча ва русча таржималарини топиб тўплаган», деб хабар беради газета, агар бу ҳақиқатан шундай бўлса, бирор жойда, яъни институт кутубхонаси ёки архивларда тургандир улар... «Энг аввало, рус тилида тегишли шарҳлар билан тўла таржимасини босиб чиқариш режалаштирилган. Бухоро, Самарқанд ва Шаҳрисабз каби шаҳарлар архивларида сақланаётган ҳужжатларни ўрганиш учун илмий ходимлар юборилган. Ўша вақтда Бутуниттифоқ фанлар академиясининг «Совет қурилиши ва ҳуқуқи» институтининг директори бўлиб

⁸ Бартольд В.В. Соч. Т. II.ч.2. – Москва, 1964. – С. 201

⁹ Қаранг: Юшков С.В. История государства и права. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности «Правоведение». – Москва: МГУ, 1985, 4.ч.1. – С. 49-50.

ишлаб турган проф. Пашуканиснинг шахсан ўзи бу ишга раҳбарлик қилган».¹⁰

Агар Ўзбекистондаги бу олимлар гуруҳи фаолият кўрсатган бўлса, улар тўплаган ҳужжатлар бирор жойда тургандир ёки улар ҳам Москвага олиб кетилганми?! Аммо кейинчалик на матбуотда, на юридик адабиётларда бу борада бирон хабар йўқ. Сирли равишда шу йўналишдаги илмий изланишлар номаълум сабабларга кўра тўхтатиб қўйилган, унинг фаолиятига оид ҳисоботлар нашр этилган ёки этилмагани номаълум.

1969 йилда ЮНЕСКО томонидан Самарқандда Темур ва Темурийлар даврида Марказий Осиёнинг санъати ва маданиятини ўрганиш бўйича халқаро конференциянинг ўтказилиши муносабати билан бу тарихий манбага эътибор кучайди. Айниқса, академик И.М. Мўминов бу борада катта жонбозлик кўрсатдилар. 1968 йилда Н.Остроумов томонидан рус тилига қилинган таржиманинг фотонусхаси матни И.Мўминовнинг сўз бошиси билан «Фан» нашриётида чоп этилди.¹¹ Шунингдек, олимнинг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихидаги ўрни ва роли» рисоласи ҳам нашр этилди.¹² Бу асарда Соҳибқироннинг хизматларига холисона баҳо берилди. Шундан кейин республикаимизнинг кўзга кўринган тарихчи-ҳуқуқшунос олимлари О.И.Эшонов, Х.С.Саматова ва Ш.З.Ўразаевлар томонидан ёзилган «Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи» дарслик китобида унинг ҳуқуқий белгилари очиб берилди.¹³ Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, «Тузуклар»ни ҳақиқий илмий жиҳатдан ўрганиш, уни турли тилларга таржима қилиш, шарҳлаш, асарнинг турли нусхаларини нашр этиш, «Тузуклар»нинг тарихий манба сифатидаги қийматини исботлаб бериш учун фақат мустақилликка эришганимиздан кейингина тўла шароит яратилди. Бу борада тарихчи олимларимиздан, айниқса,

¹⁰ Правда Востока. // 23 июля 1936 года, №169.

¹¹ Уложение Тимура. – Тошкент: Фан, 1968.

¹² Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихидаги ўрни ва роли. – Тошкент: Фан, 1968.

¹³ История государства и права Узбекистана. Часть I. Учебник. – Ташкент: Ўқитувчи, 1969. – С.39-58.

академик Б.А.Аҳмедов¹⁴ ва Н.А.Аҳмедов¹⁵, Ҳ.Кароматов, шунингдек, ҳуқуқшунослардан Ҳ.Б.Бобоев¹⁶, А.Х.Саидов, Ж.Т.Тошқулов¹⁷ ва бошқаларнинг яратган асарларини кўрсатиш мумкин. Ушбу муаллифларнинг ишларида «Тузуқлар», унинг вужудга келиши, «Тузуқлар»даги давлат ва ҳуқуқ масалалари очиб берилган. Уларнинг тадқиқотлари маҳсули ўлароқ олинган натижалар дарслик ва ўқув қўлланмаларига киритилган.

Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Бобоев ва А.Куронбековлар «Темур тузуқлари»нинг бир неча нусхаларини топдилар, уларни тадқиқ этиб, ҳозирги замон алифбосига ўгирдилар, тегишли изоҳ ва луғатлар билан нашр эттириб, Темурийлар давлати ҳамда «Тузуқлар»ни ўрганишга катта ҳисса қўшдилар.¹⁸ Жумладан, 1776 йилда кўчирилган форс тилидаги нусхадан 1858 йилда Паҳлавон Ниёз Девонбеги томонидан Хивада ўзбек тилига ўгирилган нусханинг Санкт-Петербург кутубхоналаридан топиб, чоп эттирилиши тадқиқотчилар учун катта туҳфа бўлди.¹⁹

Булардан ташқари, ўзбек давлатчилиги, хусусан, Темур ва Темурийлар давлатининг ташкил топиши, ижтимоий хусусиятлари масалалари бир қатор тарихчи олимларимиз, жумладан, А.Аҳмедов, Ҳ.З.Зиёев, А.Ҳ.Зиёев, А.Мухаммаджонов, Р.Г.Муқминова, А.Соғуний, А. Ўринбоев, У.Уватов, Т.Файзиев; ҳуқуқшунослардан А.Х. Саидов, А.Тўлаганов, А.Ш.Жўзжоний, М.М.Файзиев, С.М.Хидиров ва бошқаларнинг ишларида у ёки бу даражада тадқиқ этилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳозирда Буюк Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган кўплаб конференция ва анжуманлар ўтказилмоқда. Аммо афсуски,

¹⁴ Аҳмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994, 430 б.; «Амир Темурни ёд этиб». – Тошкент, 1996, 367 б. ва бошқа асарлари.

¹⁵ Аҳмедов Н.А. Амир Темур: ривоят ва ҳақиқат. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996.; Амир Темур ва темурийлар даври тарихига кириш. А.Бадиров билан ҳамкорликда. – Самарқанд, 1999. 74-б.

¹⁶ Бобоев Ҳ.Б. Амир Темур ва темурийлар салтанати. – Тошкент: Камалак, 1996, 71-124-б.

¹⁷ Саидов А.Қ., Тошқулов Ж.Т. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Тошкент: ИИВ Академияси нашриёти, 1995.

¹⁸ Амир Темур Кўрагон «Тузуқи Темурий». – Тошкент, 1999; Амир Темур Кўрагон. Зафарнома. – Тошкент, 2000.

¹⁹ Қиссаи Темур («Малфузоти Темурий»). – Тошкент, 2000, 1107 б.

уларнинг Тузуқларга оид материалларида деярли янгиликлар йўқ. Баъзи диссертациявий тадқиқотлар ишларида қайси нусха ёки таржиманинг асл эканлигини билмасдан, тадқиқотчи хатоликларга ва ноаниқликларга йўл қўйган ҳоллари ҳам мавжуд.²⁰

Ҳозирги кунда бу борадаги тадқиқотларнинг ютуқ ва вазифаларини белгилаб берадиган ҳамда янги фикрлар бериб, тадқиқотларга ундайдиган ишлар қатори: шарқшунос Убайдулла Уватовнинг «Темур тузуқлари Маккадамикан?»²¹ Ўзбекистон халқ ёзувчилари Мухаммад Алининг «Буюк обидага эҳтиром»²², Пиримкул Қодировнинг «Маънавиятимиз тарихида Темур тузуқларининг ўрни»²³, шарқшунос олим Ҳабибулла Кароматовнинг «Темур тузуқларини Ўзбекистонда ўрганиш муаммолари»²⁴ каби ишларни кўрсатиш мумкин.

Тадқиқот манбаларига келсак, давлат ва ҳуқуқ тарихи, назарияси, сиёсий ҳамда ҳуқуқий таълимотлар тарихига оид асарлар, мустақиллик йилларида ўзбек тилига ўгирилиб, нашр этилган мумтоз тарихчиларнинг асарлари, «Темур тузуқлари»нинг турли нашрлари ва нусхалари, тарихчи, шарқшунос ва ҳуқуқшунос олимларимизнинг асарлари, Амир Темур таваллудининг турли саналари муносабати билан ўтказилган илмий амалий конференциялар, шунингдек, ушбу мавзуга бағишланган илмий-назарий конференцияларнинг материаллари ва тавсиялари қўйилди ҳамда фойдаланилди.

Ушбу тадқиқотимизнинг объекти албатта, энг аввал, тарихий манбаларнинг ўзи ва олимларимизнинг бу борадаги ишларидир. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, тарихий манбаларни тарихий-ҳуқуқий тадқиқ этишнинг ўзига хос қийинчиликлари ҳамда муаммолари мавжуд. Булар орасида, энг биринчи ўринда, манбанинг бизга катта тарихий доvon орқали етиб келганлиги туфайли, унинг қўлёзма, тошбосма ҳамда турли тилларга қилинган таржима нусхалари (списка)нинг кўплиги натижасида

²⁰ Бу ҳақда қаранг: Муқимов З. Ўзбекистон ҳуқуқининг асосий тарихий манбалари. – Самарқанд, 2008.

²¹ «Сохибқирон юлдузи» газетаси. 1997, 17, 18, 19-сонлари.

²² Темур тузуқлари. – Тошкент: Шарқ, 2005. 3-5-б.

²³ Кўрсатилган асар. 135-145-б.

²⁴ Ўша асар, 146-156-б.

баъзи ноаниқликлар, бир-бирига зиддиятли ҳолатларининг мавжуд бўлишидир. Темур тузуклари ҳам ана шундай манбалардан бири бўлиб, тадқиқотимизнинг асоси сифатида ўзбек тилидаги нусхаларга таяндик. Булар асосан қуйидагилар:

1. Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1822-1841)нинг буйруғига кўра, Хўжанд қозиси Набижон Маҳдум Хотиф Хўжандийнинг 1836 йилда (ҳозирда асл нусхаси Санкт Петербурдаги Шарқшунослик институтида сақланаётган) форсча нусхадан ўзбек тилига қилинган таржима нусхаси. Бу нусха Амир Темурнинг 39 ёшларигача бўлган ижтимоий-сиёсий воқеаларни ўз ичига олиб, таниқли олимлар Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Бобоев, А.Қуронбековларнинг сўз боши луғат ва изоҳлари, нусханинг факсимелияси билан икки марта 1999 ва 2000 йилларда «Темур тузуклари», «Зафарнома» номлари билан нашр этилган.

2. 1856-1857 Хоразмда (Хивада) Муҳаммад Юсуф ар Рожий томонидан қилинган таржима. Ҳ. Бобобеков, Ҳ. Бобоев ва А.Қуронбековларнинг фикрига кўра, энг қисқа таржима бўлиб, унинг асл нусхаси Санкт-Петербургда сақланмоқда.

3. Хивада 1858 йили Паҳлавон Ниёз Девон томонидан қилинган таржима. Бу асар «Малфузот», «Қиссаи Темур» (таржимага асос бўлган 1766 йили форс тилидаги нусха «Малфузоти Темурий» деб аталган) номлари билан аталган таржима. Ҳар иккала таржиманинг асли нусхаси ҳам Санкт-Петербургда Шарқшунослик институти кутубхонасида. Ушбу нусха ҳажм жиҳатидан катта бўлиб, Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Бобоев, А.Қуронбековларнинг катта меҳнатлари туфайли «Қиссаи Темур» 2000 йил нашр этилган.

4. 1967 йил таниқли олим Алихон Тўра Соғуний томонидан (1885-1976) Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари бош идорасининг кутубхонасида сақланаётган форсча нусхасидан ўзбек тилига таржима («Гулистон», 1967,8-сон) ҳамда Алихон Соғуний ва Ҳабибулла Кароматовлар таржимаси (1991, 1996, 2005 йиллар нашр этилган). Ушбу нашрларда фикримизча, асосан давлатни бошқариш қоидалари ва ҳарбий қурилиш ҳақидаги қоидалар тўпланган. Таржимаи ҳол қисмига оид маълумотлар қисқарок. Аммо учинчи нашри жуда чиройли ва катта изоҳлар билан таниқли олимларимизнинг сўз боши ҳамда фикрлари билан нашр этилган.

5. «Мен ким фотиҳи Темур» (Манам Темури жаҳонкушо). Француз тилидан форс тилига Забиҳуллоҳ Мансурий, форс тилидан ўзбек тилига Абдурахим Учқун таржималари. Бу асар Амир Темурнинг ўз қўллари билан ўз тилларидан баён тарзда ёзилган бўлиб, «Темур тузуклар» нинг биринчи, таржими ҳол қисмига нисбат берилади. Аммо «Шарқ юлдузи» журналида манбанинг еттинчи фаслигача босилиб, кейинчалик унинг алоҳида мустақил бир асар эканлиги маълум бўлгач, нашр этиш тўхтатилган.²⁵

Мазкур тадқиқот ишининг иккинчи нашрини тайёрлашда ушбу нусхалардан фойдаландик. Унинг биринчи нашри ҳомий ёрдамида нашр этилиб (Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. - 119 б.), китобхонлар томонидан яхши кутиб олинган эди. Шунинг учун унинг иккинчи нашрини тайёрладик. Фикр-мулоҳазаларини билдирган кишиларга муаллиф олдиндан ўз миннатдорчилигини билдиради. (Манзилимиз: Самарқанд шаҳри, Университет хиёбони, 15, ҳуқуқшунослик факультети).

²⁵ «Шарқ юлдузи», 1995, 1-2сонлар. 7-64 б.

Биринчи боб

МАРКАЗЛАШГАН АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА «ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ»НИНГ ЯРАТИЛИШИ

1.1. Марказлашган Амир Темури давлатининг ташкил топиши

Европа олимлари Амир Темури давлати Осиёдаги энг сўнги буюк салтанат эди, дея эътироф этадилар. Соҳибқирон Темури бундай катта давлатни, марказлашган йирик салтанатни қандай тузди, қайси йўллар билан уни тартибга келтирди ва унинг узок йиллар ҳукмронлик қилишида қайси омишлар етакчилик қилди? Бу саволларга жавоб излар эканмиш, биз учун «Темури тузуқлари» асосий манба сифатида хизмат қилади. Тўғри, Амир Темури тўғрисидаги тарихий манбалар оз эмас. Лекин улардаги маълумотларнинг барчасини бир хилда қабул қилишга ошиқмаслик керак. Ҳатто, ҳозир ҳам баъзи адабиётларда Амир Темури даврига ҳар кимнинг ўзича ёндашувлари мавжудки, улардан фойдаланганда алоҳида шарҳ ва таҳлиллар талаб этилади. Шунинг учун ҳам биз Амир Темури давлатининг вужудга келиши масаласида мумтоз асарлар ва «Тузуқлар»га суянишни лозим топдик.

Деярли барча мумтоз ва замонавий тарихий асарларда кўрсатилганидек, XIV асрнинг ўрталарига келиб, Мовароуннаҳрда Чиғатой* улусининг иккига бўлиниб кетиши натижасида ҳокимият анча заифлашиб, бу давлат ўзининг инкироз даврини бошидан кечирмоқда эди.

1346 йилда Чиғатой хонларидан Қозонхон (1338-1346)* ўзининг амир ул умароси бўлган нуфузли турк амира Амир Қозоғон (1347-1358)* томонидан ўлдирилгач, Чиғатой улусининг хонлигига шу сулола вакили Донишмандча хон кўтарилади. Аммо амалда бутун ҳокимият Амир Қозоғон қўлида эди. Унинг давридан бошлаб, **хонлик тизими ўрнини амирлик бошқаруви ола бошлайди.** Яъни расман Чиғатой наслидан бўлган хонлар ҳокимияти тан олинса-да, лекин улусни бошқариш амалда амир қўлига ўтган. 1358 йилда бу улусда

таъсири кучли бўлган амир Қозоғон ўлдирилгач, ўрнига унинг иккинчи ўғли амир Абдуллоҳ ўтириб, унинг таъсири кучаяди. Аммо у ҳам бир йиллардан сўнг ҳокимиятдан четлатилиб, шох Темури ўғлон хон кўтарилади. Ана шу даврда бошбошдоқлик кучайиб кетади. «Олам ичра ҳар тарафда ғавғолар пайдо бўлди. Ва нўёнлардин ҳар кишидаким, *кучи* бор эди, давлат даъво қилур эрди», – деб ёзган эди бу ҳақда тарихчи Шарафуддин Али Яздий.²⁶

Тармаширин хондан кейин (1326-1334) ўтган йигирма беш йил ичида тўққиз марта хон алмашади. Ана шундай тахт талашишлари даврида мамлакатда сиёсий тарқоқлик вужудга келиб, эски нўёнлар ва нуфузли қабилаларнинг бошлиқлари катта-катта вилоятларни ўз мулклари сифатида бошқарар эдилар. Жумладан, Кешда ҳожи Барлос, Хўжандда Боязид Жалойир, Балхда Улжой Буғо Сулдуз, Шибирғонда Муҳаммад Хожа Апарди, Бадахшонда Кайхусрав, Хутталонда Улжойту Апардий, Сарипул ва Тоткандда Хизир Ясовурийлар салтанат даъво қилмоқда эдилар.

Ҳозирги Ўзбекистон ерларида ўша даврда сиёсий аҳвол уч хусусият билан характерланади: 1. Чиғатой улусининг парчаланиб, бир-бирига душманлик кўзи билан қарайдиган бўлақларга бўлиниши сиёсий тарқоқликнинг авж олиши. 2. 140 йил ҳукм сурган мўғул зулмидан қутулишга интилиш. 3. Тобора мустақилликка эришиш учун ҳаракат қилаётган Чиғатой улусини Мўғулистон хони Туғлуқ Темурихон (1359-1363) томонидан қайта босиб олишга интилиш.²⁷ Иккинчи томондан эса, бу вақтга келиб, Олтин Ўрда ва Оқ Ўрдага бўлиниб кетган Жўжи улусининг емирилиб кетаётган Чиғатой улусини ишларига аралашини тобора кучайиб бораётган эди. Ана шундай бир даврда тарих майдонига Кешдаги Барлос бегининг ўғли амир Тўрағай («Тарағай эмас» - Ҳ. Вамбери) Баҳодирнинг ўғли Амир Темури (1336-1405) тарих майдонига чиқади.

²⁶ Шарофиддин Али Яздий. Зафарнома /форс тилидан ўзбек тилига Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 1997, 19-20 б.

²⁷ З.Муқимов. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. 1-қисм. – Самарқанд: Зарафшон, 167-б.

Амир Темур давлатининг вужудга келиши ҳақида сўз юритганда, тарихчилар унинг ёшлик йилларини четлаб ўтадилар. У 1336 йил 9 апрель куни туғилди. Лекин баъзи адабиётларда 1333 ва 1335 йиллар кўрсатилади. Амир Темурнинг «Таржимаи холи»да туғилган йили юқоридаги каби аниқ қайд этилган. Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»ларида Соҳибқироннинг болалиги ҳақида баъзи маълумотлар учрайди. В.В.Бартольд²⁸, А.Ю.Якубовский, Т.Н.Грановский, Б.Аҳмедов, А.Аҳмедов, Т.Файзиев асарларида Амир Темурнинг ҳижрий 736, сичқон йили шаббон ойининг 25-кунида (1336 йил 9 апрель) Кеш шаҳридан ўн чақирим (тахминан 13 км.) масофада бўлган Хўжаилғор қишлоғида таваллуд топгани айтилади. Лекин уларнинг Ибн Арабшоҳ хулосаларига асосланганини таъкидлаш жоиздир.

Темурнинг отаси Муҳаммад Тарағай Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта нуфузга эга бўлган барлос қавмидан чиққан обрўли беклардан бири бўлиб, Чигатой хонларидан Қозонхон лашкарида хизмат қиларди. Онаси Такина бегим наслу насаб жихатдан аслзодалардан бўлиб, бухоролик машҳур фақиҳ Тоҷушшариа тахаллуси билан танилган Убайдулла ибн Маъсуднинг авлоди эди. Отаси Темурнинг жаҳонга ҳукмдор бўладиган фарзанд бўлиши ҳақида биринчи бўлиб, авлиё шайх Шамсуддин Кулолдан эшитиб, ўғлининг илм олишига жуда катта эътибор берган.

Амир Темур илмга қаерда ўқиган, деган саволга Кешдаги мадрасаларда ёш толибларнинг билим олишлари учун етарли шарт-шароитлар мавжуд бўлганлигини айтиш билан жавоб бериш кифоя. Мадраса ва толиблар вақф жамғармаси маблағидан таъминланар эдилар. Бу эса ўқув услубларини такомиллаштиришга ҳам катта ёрдам берар эди (тўққиз ёшли Темур Қуръони Каримни ёддан билган, шунинг учун у ҳофиз унвонини олган), беш вақт намозни канда қилмайдиган, мактабдаги барча ўқувчиларга бошлиқ бўлган обрўли ўсмир бўлган.

²⁸ Бартольд В.В. Сочинения. Том I-IX. – Москва, 1965.; А.Ю.Якубовский. Всемирная история. Т.3. – Москва, 1957. – С.573-757 ва бошқалар.

Ана шу ўринда бир нарсани таъкидлаш жоизки, кўпинча тарихий манбалар, ёзилган рисоаларда Амир Темурнинг ёшлиги ҳақида маълумотлар жуда кам. Яқинда Ҳ.Бобобеков ва бошқалар томонидан нашр этилган «Қиссаи Темур» («Малфузоти Темурий») асрининг бу борадаги муҳимлиги шундаки, унда айнан ана шу масалалар жуда яхши ёритилиб, Амир Темурнинг ёшлиги, таълим-тарбия олиши, пирлари билан учрашишлари батафсил баён этилган.²⁹

Темур мадрасанинг бошланғич даврини муваффақиятли тамомлагандан сўнг, тахсилни Мадрасаи Олияларда давом эттирган. Боланинг теран фикрлаши, юксак қобилияти ўз даврининг уламолари ва фозилларини лол қолдирди. Баъзан мураккаб масалаларни бир зумда ечар, унинг учун ҳар қандай вазифанинг ҳеч қандай қийинчилиги йўқ эди. Ўқиш давомида у жаҳон мамлакатларининг тарихи, ислом таълимоти ва ҳуқуқшунослиги, хандаса, риёзиёт, жуғрофия ва фалакиёт илмларини пухта ўрганган, муҳими, маънавий оламини бойитган. Бир ўқиган нарсаси ёш Темурнинг эсида маҳкам ўрнашиб қолган. У нафақат Қуръони Каримни, балки араб, турк машойихларининг дурдона фикрларини ҳам ёд олган. Бўлажак жаҳонгирнинг беҳад жарангдор ва ёқимли овози кишиларни ўзига ром этиб, дилларга завқ-шавқ бағишлаган. Амир Темурнинг ёшлиги чингизийларнинг оғир мустамлакачилик йилларига тўғри келиб, вайрон бўлган юртининг озодлиги учун у ҳарбий ишга юз буришга мажбур эди. Шу ўринда унинг дўст танлай билиш хислатини алоҳида қайд этиб ўтиш жоиз, зеро, унинг қирқ нафар тенгдоши, жумладан, Амир хожи Сайфиддин, Умар Аббос, Жоку Барлос, Идику Темур, Амир Сулаймон, Амир Довуд Барлос, Амир Муайяд Барлослар ўша вазир ва амирларининг фарзандлари бўлиб, Темур билан бирга юрт озодлиги учун курашишга қасамёд қилган эдилар. Улар ўзига ўхшаган довюрак, ақл-заковатли, эл-юрти учун жонини берадиган йигитлар эди.

Ёшлиги ҳақидаги бор ҳақиқат, юқорида тилга олинганидек, ҳаю-ҳавосиз ўтмаган: у сиёсат майдонига кирган пайт ҳар томонлама етук инсон эди, куч-қудратда ҳам алпомишларга

²⁹ Қаранг: Қиссаи Темур (Малфузоти Темурий). – Тошкент, 2000, 33-103-б.

бошлиқ бўла оладиган даражада эди. Мовароуннахрдаги оғир сиёсий вазиятдан фойдаланмоқчи бўлган Туғлуқ Темурхон Қарши воҳасига бостириб киради, муаллифлар айнан шу вазиятда Амир Темур характерининг баходир подшоларга хос кирралари намоён бўлганига кам эътибор қаратадилар. Чунки бу Соҳибқирон ҳаётидаги муҳим босқич ҳисобланади. Унинг ўша пайтдаги ҳолати куйидаги далил-исботларда яққол кўзга ташланади:

– душман бостириб келганда, юртни ташлаб қочишни ўзи учун ор санади; ғалаба аскарлар сонининг кўп бўлиши билан эмас, тўғри тадбир орқали қўлга киритилишини ёдда тутди;

– вақтинча душманга тобе бўлиш ютқазмиш эмаслигини англади, Ҳожи Барлос ва бошқа амирларга «Туғлуқ Темурхоннинг хузурига борсангиз, икки фойда, бир зиён бордир», Хуросон томонга ўтиб кетишининг (эса) икки зиёни, бир фойдаси бордир»³⁰, дея доноларча маслаҳат берди. Кейинчалик Ҳожи Барлос Хуросонга қочиб, ҳалок бўлгач, ўзининг тадбири тўғри эканлигини англади.

Темурнинг биринчи кенгаши ўзи учун муваффақият келтирди, десак, хато қилган бўламиз, зеро, у халқ учун, кейинги авлод учун ҳам намунали сабоқдир. Халқ, деганимизда, Қарши воҳасини талон-тарож этишдан мўғул қўшинлари зулмидан қутулиб қолган Темурнинг юртдошларини назарда тутаямиз. Дарвоқе, Амир Темур мол-мулк, совға-саломлар тўплаб, мўғул амирларининг оч кўзларини бойликка тўлдирди, амирлар ҳам осонгина қўлга кирган ўлжадан оғизлари кулоқларига етиб, Туғлуқ Темурга унинг тўғрисида мақтовли гаплар айтдилар. Тез орада Амир Темур Мовароуннахр ҳокими этиб тайинланди. Аммо тарихимизга кўз югуртирсак, душман ҳеч қачон ўз аҳдига вафо қилмаганига гувоҳ бўламиз. Туғлуқ Темур ўз аҳдидан қайтиб, ўғли Илёсхўжани Мовароуннахрга ҳоким қилиб жўнатади.

Бу ерда Соҳибқирон Темурнинг яна бир инсоний хислатини кўрамиз: аҳдидан қайтган инсон худонинг назаридан қолади,

³⁰ Темур тузуклари. Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. Б.Аҳмедов таҳрири остида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 27-б.

Амир Темур бундайлардан узоқ юришга ҳаракат қилган. У Илёсхўжага хизмат қилишдан бош тортди ва Амир Ҳусайн билан унга қарши иттифоқ тузади. Тузуклардаги иккинчи кенгашдан маълум бўладики, Мўғулистон мамлакати аскарлари Мовароуннахрга қайтадан бостириб киради.

Илёсхўжа давлат ишларида лаёқатсиз бўлганлиги учун уларга қарши кураша олмайди. Босқинчилар Мовароуннахрлик етмиш нафар саййидни асирга оладилар. Халқ золимларга қарши курашда Амир Темурни қўллаб-қувватлайди.³¹ Уламою фозиллар унга фатво ёзиб бергач, душманларга қарши курашда Амир Темур халқ ва шаръий жиҳатдан қонуний ҳукмга эга бўлади. Ҳокимият учун сиёсий кураш авж олиб кетади. Туғлуқ Темур Амир Темурни йўқ қилиш учун буйруқ юборади, аммо бахтли тасодифми ё бошқами, ишқилиб, ёрлик унинг қўлига келиб тушади. У пири Абу Бакр Тойибодийнинг маслаҳати билан Хоразмга кетишга мажбур бўлади.

Амир Темур давлатининг вужудга келишида сарбадорларнинг ўрни қандай? Маълумки, ҳар қандай сиёсий даврда, ўта оғир сиёсий вазиятларда халқ бирлиги мамлакатлар ҳаётида асосий куч саналган. Ҳокимиятсиз қолган Мовароуннахр аҳолиси ҳам ўз эрки ва озодлиги, оила шаъни, муқаддас тупроғи ҳурмати учун мўғулларга қарши курашга отланди. Бу ҳаракат тарихда «сарбадорлар» ҳаракати номи билан шуҳрат топди.³²

Самарқандда бундай ҳаракатга Мадраса талабаси Мавлонзода, пахта титувчилар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Кулуйи (Наддоф) ва мерган Хурдаки Бухорийлар бошчилик қилдилар. Улар ҳокимиятни бошқаришда етарли тажрибага эга эмасдилар. Фақат халқнинг босқинчиларга бўлган нафрати, ўзаро жипслашуви, озодликка бўлган интилишларининг кучлилиги боис Илёсхўжа лашқари устидан ғалаба қозондилар ва бутун қиш давомида Самарқанд Мавлонзоданинг қўлига ўтиб, «уни имом ва амир сифатида қабул қилдилар».³³ Сарбадорлар

³¹ Темур тузуклари. – Тошкент: «Шарқ», 2005. – 19-б.

³² Сарбадорлар ҳаракати Хуросонда вужудга келиб, уларнинг пойтахти Сабзор шаҳри бўлган. Бу давлат (1337-1381) 45 йил яшаган.

³³ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Адолат, 2000, 157-б.

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**